

МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН ТЫБЫШТЫК ОКШОШ ФОРМАЛАРЫ

Макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн **тыбыштык окшош формалары** дабыш кооздугун пайда кылат, кабыл алууда уккулуктуулукту камсыздайт. Буга чейин эле проф. Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» аттуу эмгегинде көркөм кептин, анын ичинде макалдардын материалдарында тыбыштардын үндөшүүлөрү дабыш кооздугун, угумдуулукту, ыргакты ж.б. жаратары талдоого алынып, белгиленген [1:30-31]. Бирок Т.Аширбаев көркөм чыгармадагы, макалдардагы фонетикалык-стилистикалык каражаттардын натый-жасындагы угумдуулукту, дабыш кооздугун, ыргакты жеке тилдик бирдиктердин функциясында эмес, жалпы тилдик бирдиктердин өз ара катыш мисалында аныктоого аракет кылган. Макалдардагы антонимдер сыяктуу конкреттүү тилдик бирдиктер болуп саналган омоним, синоним, көп маанилүү сөздөр азыркы кыргыз тили илиминде азырынча дээрлик колго алына элек маселелерден. Макал-дардагы антонимдер изилдөөнүн объектиси катары илимий мүнөздөгү олуттуу маалыматтарды берери ырас. Бул бөлүмчөдөгү антонимдердин ты-быштык окшош формалары анын семантика-стилистикалык жалпы табиятын шарттоочу факторлордун бири катары сыпатталат. Мындан антонимдер аркылуу жаралган макалдарга тиешелүү стилистикалык өзгөчөлүк келип чыгат. Мындай стилистикалык өзгөчөлүк антонимдердин лексикалык негизги маанисин, же семантикалык жылыш-тарга дуушар болуп, пайда болгон жаңы маанисин, же болбосо, семантикалык катмарланган чогуу маанисин ачык көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Бул учурда тилдик башка бирдиктер менен синтаксистик катышы сөзсүз эске алынууга тийиш. Натыйжада, антонимдердин тыбыштык окшош-туктагы формалары дабыш кооздугун, уккулуктуулугун жаратуу менен, ошол антонимдердин макал тутумундагы семантика-стилистикасын көрсөтөт.

Маселен, **Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөр,**

Жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөр макалында: **жакшыдан-жамандан, түзөтөөр-жүдөтөөр** жуптарындагы антонимдер катышып турат. Өз ара тыбыштык окшоштуктагы формаларын **ж, ж; а, а; өө, оо** тыбыштары уюштурду. Мында **жакшыдан** деген сөздөгү үндүү **а**, үнсүз **ж** тыбыштары ага каршы маанидеги жамандан сөзүндө колдонулуп, антонимдик катыштагы сөздөрдүн ортосунда тыбыштык үндөштүктү жаратты. Бири-бири менен үндөштүктө уюшулган **жакшыдан-жамандан, түзөтөөр-жүдөтөөр** антонимдери дабыш кооздугун пайда кылып, угумдуулукту шарттайт. Муну антонимдер ортосундагы жекече стилдик ыкма катары кабылдоо керек.

Ар бир улуттук тил жеке фонетикалык системасына ээ. Ошол системалардагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздө өз ара биримдикте же жанаша келиши, сүйлөмдөгү сөздөрдүн окшош тыбыштык формада башталышы же аякташы, бир эле тыбыштын сүйлөмдүн же абзацтын (строфанын) чегинде жыш колдонулушу сыяктуу көрүнүштөр конкреттүү бир тилдеги тыбыштардын уккулуктуулугун аныктайт. Уккулук-туулуктун белгилери - ошол сөздү, сөз айкаштарын же сүйлөмдү айтуудагы ыңгайлуулук, андагы кайсы бир тыбыштын сан же сапаттык белгисинин башка тыбыштардан артыкчылыгы, жанрдык же түрдүк белгини түзүүчү каражаттар, тексттин өзүнүн же мазмунунун эсте бат калуу өзгөчөлүгү ж.б. [1:30-31]. Бул айтылгандар макалдардагы антонимдердин тыбыштык окшош формаларына да дал келет. Демек, макалдардагы антонимдердин тыбыштык окшош формалары дабыштын кооздугунун, угумдуулугунун

жаралышын шарттоо менен чектелбестен, макалдык мазмунду арттырууда, аны максаттуу туюндурууда, ыңгайлуулукту жаратууда жана эсте бат сакталып калууда да кызмат өтөйт.

Көркөм кептин башка түрлөрүнөн макалдар өзүнө мүнөздүү семантика-структуралык бүтүндүгү, тексттик кыска түзүлүшү, даяр кептик формага ээ болушу менен айырмаланып турат. Айырмалуулук семантикалык-стилистикалык бөтөнчүлүктү жаратпай койбойт. Ушуга байланыштуу, макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн тыбыштык окшош формалары да негиз болгон семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү катары буларды көрсөтөбүз:

Антонимдер катышкан көпчүлүк макалдар антонимдер менен башталып, антонимдер менен жыйынтыкталат:

1. **Жакшыдан** башчы койсоң, элди **түзөтөөр**,

жамандан башчы койсоң, элди **жүдөтөөр**.

2. **Байга** күндө **майрам**, күндө **той**,

кедейге күндө **кайгы**, күндө **ой**.

3. **Жакшы** киши - **үлгү**,

жаман киши - **күлкү**.

1. **Барга майрам**, **жокко ойрон**.

2. **Актын иши оңолот**,

каранын иши кор болот.

3. **Билбейм** десең, **кутулдун**,

Билем десең, **тутулдун**.

Кыргыз эл макалдарында ушул түзүлүштөгү антонимдер катышкан макалдар өтө көп учурайт жана белгиленген антонимдерге карасаң, алар өңчөй антонимдерден уюшулгандай. Бул түзүлүштөгү макалдарда катышкан калган сөздөр да антонимдер менен синтаксистик-семантикалык катышы уютулган мүнөздө болуп, макалдардын структуралык-семантикалык түзүлүш-бүтүндүгүн шарттап турат. Антонимдик катыштагы сөздөр өз ара калыпташкан атайын стилдик ыкмадагы тыбыштык окшош формаларда келишет да, өздөрүнө тиешелүү семантикалык жүктү көтөрүп турушат. Антонимдердин тыбыштык окшош формаларда турушу макалдардын түзүлүшүндөгү мүнөздүү көрүнүштөр-дөн: **жакшыдан-жамандан, түзөтөөр-жүдөтөөр, байга-кедейге, той-ой, жакшы-жаман, үлгү-күлкү, барга-жокко, майрам-ойрон, актын-каранын, оңолот-кор болот; билбейм десең-билем десең, кутулдун-тутулдун**. Келтирилген мисалдардын ичинде тыбыштык окшош формада келбеген **майрам-кайгы** антонимдик катышы гана учурайт.

Макалдарда антонимдердин тыбыштык окшош формаларда уюштурулушу угумдуулукту, дабыш кооздугун, көркөмдүктү, таасирдүү-лүктү, бат кабыл алуучулукту, эсте сактап калуучулукту шарттоочу стилистикалык ыкма болуп саналат. Макалдарда туюндурулуп жаткан ой көпчүлүк учурларда өз ара карама-каршы турган нерселерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды катар коюу менен чагылдырылат. Бул, бир жагынан, ак менен караны, жакшы менен жаманды, бар менен жокту, оор менен жеңилди ж.б. теңештирүү, салыштыруу, баалоо аркылуу берүү ынанымдуулукту көрсөтсө, экинчи жагынан, кыскалыкты, таасын жана таасирдүүлүктү камсыздайт. Негизинен, салыштырууда, теңештирүүдө алардын тең салмактуулугу талап кылынат. Дал ушул каршы маанидеги нерселердин, көрүнүштөрдүн ж.б. тең салмактуулугу мисалдарда тыбыштык окшош формадагы антонимдер аркылуу ишке ашырыларын талдоого алынып жаткан материалдар ырастап турат.

Антонимдер менен башталып, антонимдер менен аяктаган макалдардын семантика-структуралык бүтүндүгү түздөн-түз ошол антонимдерге көз каранды. Анткени алар семантикалык-

структуралык бүтүндүктү шарттап туруучу «чынжыр», белгилүү бир максаттагы ойду ишке ашыруучу, кабарлоочу тилдик зарыл каражаттар (антонимдик катыштар аркылуу уюшулган макалдарда). Ошол эле учурда макал тутумунда бири-биринин маанисин кеңейтет, семантикалык жылыштарга дуушар кылат. Муну **Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөөр** макалынын мисалында далилдейли. 1-антонимдик катыштагы **жакшыдан-жамандан** сөздөрү грамма-тикалык маанилери боюнча сан атоочтор, чыгыш жөндөмөсүн кабыл алуу менен зат атоочтук маанини кошо, т.а., субстантивдешкен сын атооч. Макал тутумундагы лексикалык мааниси - адам, натыйжада, контекст ичинде заттык жана сын-сыпаттык эки мааниси бар, алар жуурулушуп бир сөз менен туюндурулду. 2-антонимдик катыштагы **түзөтөөр-жүдөтөөр** сөздөрү, жалпысынан, кыймыл-аракеттик маани-лерде турушат. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **түзө** этиши 1. тегиздөө, уңкул-чункул жерлерди түздөө [2010, 2] тартипке салуу, ондоо; **жүдө** этиши кандайдыр бир себеп менен өңүнөн азуу, чүнчүү, кебете-кешпири кетүү, жүдөмүш тартуу (496) деп берилген. Макал тутумунда **түзөтөөр** сөзү ушул негизги маанисин сактоо менен, **жакшыртуу, оноо, кам көрүү, жүдөтөөр** сөзү өзүнүн негизги маанисинен алыстабай, **кыйноо, азапка салуу** маанилерин кошо туюндуруу аркылуу семантикалык катмар-ланууларда пайдаланылды. 2-катыштагы **түзөтөөр-жүдөтөөр** антонимдеринин мындай семантикалык катмарлануу-ларга дуушар болушу 1-катыштагы **жакшыдан-жамандан** антонимдеринин таасиринен улам болуп саналат. **Жакшыдан түзөтөөр, жамандан жүдөтөөр** айкаштарында, чынында, грамматикалык (синтаксистик) байланыш жок, бирок синтаксистик-семантикалык байланыш бар. **Жакшыдан** деген сөздүн семантикасы **түзөтөөр** сөзүнүн семантикасына ылайык келет, алардын ортосунда ички синонимдик үндөшүүлөр бар: **түзөө** - бул жакшы, **жүдөө** - бул жаман. Иликтөөбүздүн структуралык тартибине ылайык, мындай семантикалык катмар-ланууларга кийин кеңирирээк ток-толобуз. Эң башкысы, антонимдердин фонетикалык-стилистикасы 1-катыштагы тыбыштык окшош формалардагы (жакшыдан-жамандан) антонимдер кандай уюшулса, алар 2-катыштагы (түзөтөөр-жүдөтөөр) антонимдерин да тыбыштык окшош формаларда турушун талап кылат да, жалпы стилистикалык өзгөчөлүктү жаратат.

Кандай гана макалдарды албайлы, көлөмү сүйлөмдүк түзүлүштөн ашпаган эң кыска тексттерден болуп саналат. Кыска тексттин уюшулушу семантика-структуралык түзүлүшүнүн, тилдик каражаттарынын синтаксистик мааниге ээ болуудагы функциясынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн шарттап турат. Мунун катарында антонимдердин милдеттерин да баса белгилей кетүүгө тийишпиз. Антонимдер аркылуу уюшулган кыргыз макалдарынын дээрлик бардыгы кошмо сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болуп саналат:

1. **Качкан** да кудай дейт, **кууган** да кудай дейт.
2. Базар **барга - таттуу, жокко - ачуу**.
3. **Жашында** мылжың болсо, **карыганда** кылжың болот.
4. Жазда кылган **мээнетти** күздө көрөт **дөөлөттү**.
5. **Жакшы** жигит **сыртта** мырза, **үйдө** кул,
Жаман жигит **үйдө** мырза, **сыртта** кул ж.б.

Албетте, антонимдик катыштагы сөздөр жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда да кездешпей койбойт. 1. **Таш менен** урганды **аш менен** ур; 2) **Алмактын бермеги** бар.; 3) **Жыгылган оогонго** күлөт ж.б. Бирок булар антонимдер катышкан кошмо сүйлөмдөргө салыштырмалуу алганда, өтө эле аз санда. Булардын семантика-стилистикасына өзүнчө токтолобуз. Макал тутумундагы антонимдер субъектпи, объектпи, предикатпы же атрибутпу, кайсы милдетте болбосун, адресант менен адресаттын көңүл борборунда турган негизги өзөк сөздөр катары кабылданат: 1. **Качкан** да кудай дейт, **кууган** да кудай дейт макалындагы негизги өзөк сөздөрү **качкан-кууган** антонимдери экендиги ачык билинип турат, анткени булар - субъект сөздөр. Негизинен, сүйлөм тутумундагы субъект милдетинде турган сөздөр өзөк сөздөрү катары милдет аткарышат. Ал эми 2. **Базар барга - таттуу, жокко ачуу** макалында **базар** жөнүндө сөз

болгону менен, билдирилип жаткан ойдун негизги мааниси анда эмес, анын касиет-табиятын билдирүү негизги планда турат, аны антонимдер аткарууда. Демек, өзөк сөздүн милдетин дайыма эле сүйлөм ээси катары келген субъект аткарбастан, толуктоочтук милдеттеги субъектилери (барга, жокко) жана баяндоочтук милдеттеги предикаттар да (таттуу, ачуу) аткарып турушу толук мүмкүн. 1-мисалдагы **качкан, кууган** антонимдик катышындагы сөздөр синтаксистик жагынан ээлик милдеттеги субъект сөздөр болуп саналат да, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылат. Логикалык басым антонимдик катыштагы сөздөргө бирдей мүнөздүү, анда көңүлдү буруу максаты бар. Кандай гана сүйлөм болбосун, көңүл боборунда турган бир же бир нече сөз болот, ага же аларга бирдей логикалык басым жасалат. Антоним катышкан мисалдарда антонимдик катыштагы сөздөр өзөк катары алынгандыктан, шексиз түрдө логикалык басым аларга түшүрүлөт жана туюндурулуп жаткан ой процесси антонимдик катыштагы сөздөр аркылуу жүргүзүлөт. Натыйжасы, биринчиден, ошол антонимдик катыштагы сөздөр бири-бирине карата тыбыштык окшош формаларда колдонулуп, макалдардын семантикалык структурасын негиздеп турат. Экинчиден, макалдардын кыска түзүлүштүк уюшулушуна өбөлгө болот. Анткени алардын кыска жана нуска кептик айтылышына тыбыштык бирдей формадагы сөздөрдүн колдонулушу да өз таасирин тийгизип турат. Ошондуктан тыбыштык окшош формадагы антонимдерди макалдардагы семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрдү уюштуруучу фактор-лордун бири катары кароого болот.

Макалдар кепте даяр материал катары колдонулат. Болгондо да, тарбия-таалим, үлгү-өрнөк, акыл-насаат функциясын аткарат. Макал – турмуштук бай тажрыйбалардын жыйынтыктарынан белгилүү бир ойду жалпылаштырып, анын маңызын туюндурган чулу кеп, адамдардын зирек кабылдоосуна, терең ой жүгүртүүсүнө, күчтүү тыянак чыгаруусуна байланыштуу келип чыккан даяр кеп [2:13]. Демек, мындай даяр кептин тарбия-таалим, үлгү-өрнөк, акыл-насаат ж.б. катары колдонулушу турулуу иш. Анын негизин таасирдүүлүгү, угумдуулугу, добуш кооздугу, ыргак ж.б. түзүп турат. Ошон үчүн антонимдер аркылуу уюшулган макалдардын даяр кептик материал болушунда негизги фактор деп бүтүм чыгарууга болбойт (антонимдер катышпаган макалдар да жетиштүү). Антонимдердин макал тутумундагы маанилик колдонулушу, ырааттуулукту уюштурушу, ыргак менен уйкаштыкты камсыздашы каршы маанидеги даяр кептин бүтүндүгүн шарттап турат. Ал эми тыбыштык окшош формадагы антонимдердин катышы бүтүндүктү уюштуруучу стилдик ыкма катары эсептелинет. Мисалы,

1. Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул,

Жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул макалындагы антоним-дердин тыбыштык окшош формаларына назар салалы жана алардан келип чыккан натыйжаларды көрөлү. Бул макал төрт жөнөкөй сүйлөмдөн турат:

1. Жакшы жигит сыртта мырза. 2. Үйдө кул. 3. Жаман жигит үйдө мырза. 4. Сыртта кул. 1-менен 3-сүйлөмдөрдү өз ара, 2-жана 4-сүйлөмдөрү өз ара окшош структурада уюшулган. Макалдын жалпы татаал сүйлөм түзүлүшүндө үч катыштагы: **1. жакшы-жаман, 2. сыртта-үйдө, 3. үйдө-сыртта** антонимдери бар.

Жакшы-жаман катышындагы антонимдердин тыбыштык окшош формаларын **ж, а** тыбыштарынын жыштыгы түзүп турат, экөө тең атооч формаларында уюшулуп, сүйлөм башында бири-бирине тең катар коюлду. Макал мазмунунда жигит субъектилеринин кандайлыгы негизге алынып, сапаттык белги катары колдонулуп, классификациялоого шарт болуп, атрибутивдик катышта келди. 2-катыштагы **сыртта-үйдө, 3-катыштагы үйдө-сыртта** антонимдеринин тыбыштык окшош формаларын жатыш жөндөмөсүнүн **-да** мүчөсү ишке ашырды, окшоштукта айтылууларын шарттады. Макал мазмунунда кандай шарттардагы милдеттери негизге алынып белгиленди, **мырза, кул** предикаттарына конкретизатор катышында турду. **Сыртта-үйдө, үйдө-сыртта** антонимдик катышындагы сөздөрдүн кайталанып колдонулушу көңүлдү буруу функциясын аткаруу менен бирге, предикаттардын кайталанышына да түрткү болуп, өзгөчө стилдик ыкманы жаратты. Бул стилдик ыкма жөн гана кайталанбастан, орун алмашуу ыкмасында ишке ашырылды да, макалда туюндурулуучу ойдун мазмунун арттырды, добуш кооздугун, угумдуулугун өркүндөттү. Ошондой эле, макалга жыйынтыктоочу мүнөз киргизди. Андан ары улантуунун кажети жоктугун билгизип турат, бүтүм чыгаруу функциясын аткарды. Натыйжада, макалдык мазмун толук чагылдырылып, кыска формадагы даяр кеп жаратылды. Ошентип, бул

багыттагы иликтөөбүздүн жыйынтыгы макалдардагы антонимдердин көп-чүлүгү семантика-стистикалык өзгөчөлүккө, ыкмага байланыштуу тыбыштык окшош формаларда колдонуларын көрсөттү.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. – Бишкек, 2000.
2. Дунканаев А.Т. Кыргыз макал-дарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. – Каракол, 2010.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 2010.